

RUSYA DEVLET ASKERİ- TARİHİ ARŞİVİNDE VE DİĞER I. DÜNYA SAVAŞI KAYNAKLARINDA SARIKAMIŞ TRAJEDİSİ

Kamil Veli NERİMANOĞLU*

ÖZET

I. Dünya Savaşı öncesi, savaş süreci ve savaş sonrası yıllardaki olayların öğrenilmesi ve araştırılmasında Rus kaynakları önemli rol oynamaktadır. Bunların içinde Rusya Devlet Askeri- Tarihi arşivinin ve 1914- 1918 yıllarında basılmış savaş yıllıklarının görsel ve yazılı belge açısından önemi ortadadır. Özellikle Sarıkamış savaşı ile ilişkili Rusya Genelkurmay Başkanlığının belgeleri Rus savaş taktik ve stratejisi ile Türk- Ermeni ilişkilerinde Rusya'nın rolünü de ortaya koymaktadır. Özellikle Sarıkamış müfreze hareketinin kaydı (13- 24 Aralık 1914) günbegün tutulmuş ve vaziyeti net bir şekilde açıklayan belge halini almıştır. On dört sayfalık bu belgede Sarıkamış savaşına Rusya'nın bakışının yanı sıra dört ciltlik bir kılavuz ve bu kılavuz doğrultusunda aslında sadece küçük bir kısmı yayımlanmış yıllıklar da, istatistiki savaş verileri ve Genelkurmay Başkanlığı verileriyle de oldukça zengindir. Bu belgelerin açıklamalı şekilde Türkiye Türkçesine aktarılması ve bilimsel olarak değerlendirilmesi I. Dünya Savaşı tarihi için ve sözde Ermeni Soykırımını probleminin tarifi açısından ciddi önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sarıkamış, Rus Devlet Askeri- Tarihi Arşivi, Yıllıklar

* Prof. Dr., İstanbul Aydın Üniversitesi, ORKAF Müdürü

SARIKAMIŞ TRAGEDY IN THE RUSSIAN STATE MILITARY-HISTORICAL ARCHIVE AND WORLD WAR I SOURCES

ABSTRACT

Before World War I, the Russian resources play an important role in learning and investigating events in the war process and post-war years. In these, the Russian state military-historical archive and the war annuals published in the years 1914-1918 are important in terms of visual and written documents. The documents of the Russian General staff, especially associated with the Sarikamis War, reveal the role of Russia in the Turkish-Armenian relations with its strategy and tactics. In particular, the record of the Sarikamis Detachment Movement (13-24 December 1914) has been kept daily and the document is clearly describing the situation. In this fourteen-page document, in addition to Russia's view of the Sarikamis War, a four-volume guideline, and in this guide, only a small fraction of the published annuals also have statistical battle data and general Staff data He's very rich. The scientific evaluation of these documents in the form of the Turkish Turkish language is important in terms of the history of World War II and the recipe for the so-called Armenian genocide problem.

Key Words: Sarikamış, Russian state military-historical archive, annuals.

Giriş

Yakın bir zamanda yüzüncü yıldönümünü kaydettiğimiz I. Dünya Savaşı'nın; bu savaşın tarihi, ekonomik, politik nedenlerinin; ağır sonuçlarının ve dünya haritasının manzarasını değiştiren etkenlerinin incelenmesinde ve derinliğiyle öğrenilmesinde Rus kaynakları önemli rol oynamaktadır. Elbette I. Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'den görünen tarihi olaylar üzerine yazılmış kıymetli eserlerin önemini asla eksiltmeden Türkiye dışındaki özellikle I. Dünya Savaşı iştirakçisi ülkelerdeki kaynaklar da aynı derecede kıymetlidir.

Biz bu çalışmada Rusya Askeri- Tarihi Arşivinin kaynakları üzerinde son üç yıl içerisinde ayrı ayrı zamanlarda gerçekleştirdiğimiz araştırmalarda Sarıkamış trajedisi örneğini sunmak istiyoruz.

Neden Sarıkamış? Neden Rus kaynakları bizim için önemli?

Öncelikle belirtmeliyiz ki, Rusların bu konudaki mühim dört kılavuzundaki yazılı ve görsel ürünlerin çok az kısmı yayımlanmıştır ve Sarıkamış örneğinin de açıklığa kavuşturulması I. Dünya Savaşında Rusya'nın Kafkaslar ve Asya kıtası üzerindeki işgal politikasını da yansıtmaktadır.

I. Dünya Savaşı ve onu takip eden yıllarda Rusya'da üç rejim faaliyetine geçmiştir. Bunlardan ilki 1917 Şubat Devrimine kadar sürmüş Romanoflar hanedanlığının son devri. İkincisi, devrimden sonraki "Burjuva Demokratik Devrimi" olarak adlandırılan ve Kerenski ile özdeşleşen yaklaşık sekiz aylık geçici ve Beyaz Devrim olarak adlandırılan dönem, üçüncüsüyse; Ekim Devrimiyle başlayan ve 74 yıl süren Bolşevik dönemidir. Bu iki devrim her ne kadar hanedanlık için darbe niteliğinde olsa da, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Rusya'nın hem dağılma hem de yeniden yapılanma vaziyetini simgeler. Döneminin diğer imparatorlukları gibi dağılmamış olan Rusya, işgal politikasından kısmen vazgeçerek yeniden yapılanma sürecine girmiştir.

"Böl ve yönet" politikasına, asimilasyona, misyonerlik faaliyetleri için önce yazılı, sonra görsel medyanın oluşturulması, onun en etkili propaganda aracına dönüştürülmesi, Osmanlı eğitim sisteminin zaaflarından yararlanılması, büyük devletlerin elinde güçlü bir vasıta olmuştur. Tanzimat Fermanı'ndan (1839) sonra İstanbul'da Ermeni harfleriyle, sonraları ise Ermenice birçok gazete ve derginin yayınlanması, vakıfların kurulması, mekteplerin, kolejlerin açılması, belli stratejinin ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Yalnız Osmanlı Türkiye'sinde değil, Balkanları, İdil Boyunu, Kafkasları, Türkistan'ı da kapsayan bu harekâtın özünü anlayabilmek için birçok kaynağa bakmak gerekir.

L. M. Lazaryev Enstitüsü, Ermeni manevi merkezi olarak eğitim, kültür, diplomasi işleriyle beraber, misyonerlik ve Ermeni ideoloji merkezi olarak faaliyet göstermiştir.

Askerlik, bilim, sanat kökenli Ermenilerin, o cümleden Rus ve Yahudilerin esas merkezlerinden biri olan L. M. Lazarev Enstitüsü'ne getirilmelerinin sözde Ermeni soykırım gürültü patırtısının Rusya ve Avrupa siyasetinin aracı olmasında esaslı rolünün olduğunu da unutmamak gerekir.

Elbette ki bu meseleden A. N. Kononov bahsetmemiş, bahis de edemezdi.

Bu bakımdan ünlü Rus Türkolog A. N. Kononov'un Rusçadan çevirdiğimiz ve Türkiye'de yayınladığımız *Rusya'da Türk Dillerinin Araştırılması Tarihi* adlı kitabındaki bir açıklamaya dikkat edelim: "1815 yılında Moskova'da, Ermeni Lazarevlerin kendi imkânlarıyla özel "Ermeni Lazarevler Öğretim Kurumu" kuruldu. Amaç, Ermeni çocuklarına ilkokul eğitimi vermektir. Mart 1828'de bu kurum, "Lazarev Ermeni Doğu Dilleri Enstitüsü"ne dönüştürüldü. Kurucularının fikrine göre, bu enstitünün üç amacı vardı: "Ermeni aydınlanma döneminde öncü güç olmak; Rusya'da Doğu dil biliminin merkezi olmak; milliyet ve din ayrımı yapmaksızın, herkes için genel eğitim kurumu olmak;" Böylece, aslında kolej olan bu enstitü, çözümü imkânsız olan, özel kolej eğitimiyle oryantalist eğitimi birleştirme amacına yönelmiş oluyordu. Lazarev Enstitüsünün ilk dönemlerinde genel öğretim, kolej hazırlığı, oryantalist hazırlıktan daha önemli sayılıyordu, oysa Doğu Dillerinin Öğretim Kurallarında (1830) belirttiğine göre: "Enneni dili, bütün bölgelerde, daha çok Ermeni kökenli insanlara öğretilmelidir. Diğer üç Doğu dili olan Arapça, Farsça ve Türkçenin öğretimi ise teorisi ve pratiğiyle olmalı ve diğer iki dil için esas olduğundan Arapçadan başlanmalıdır. İki yıl Arapça öğretildikten sonra Farsçaya geçilmeli, daha sonra ise, gramerden başlayarak en iyi yazarların eserlerinden seçmelerin okunması, konuşma dersleri ve serbest kompozisyon olmak üzere bir yıl Türkçe öğretilmelidir. Dersler, Ermeni, Arap.

Fars, Türk ve diğer doğu halklarının tarih, coğrafya ve edebiyatlarına genel bir bakıştan ibarettir.

Beş ciltlik *Rossiyskiy gosudarstvenny voenno-istoričeskiy arhiv. Putevoditel* (Rusya Devlet Askeri-Tarihi Arşivi Kılavuzu, Moskova, 2006-2009) adlı kitabında Rusya askeri yönetiminin 1-4 fonları verilmiş, yüksek merkez ve yerli askeri yönetimin 18.-20. yüzyıllarda ordu. Kolordu ve diğer birliklerin askeri örgütlerinin yerel makamlarının fonları takdim edilmiştir. Bunlardan başka büyük bir kısmı askeri eğitim-bilgi arşivi koleksiyonunun içerisinde bulunan belgeler de bu ciltte yer almıştır. İkinci ciltte 5-13. fonları verilmiş. Burada yüksek Başkomutanlığın sahra yönetiminin fonları cephelerin yüksek başkomutanlarının, ordu komutanlarının askeri hukuka uygun olarak, işgal olunmuş arazinin yönetiminin belgeleri (1914-1918), kolordu, tümen, kol (müf-reze), alay, piyade ve atlı bölümleri kazak, topçu ve özel birlikler, gönüllü birlikler ve sınır iç güvenlik bölümleri yedek ve ihtiyat birlikleri ve bölümlerinin fonları, sınır ve iç güvenlik birlikleri, yerli ordu, askeri komutanlar, jandarma, ceza ve disiplin bölümlerinin fonları dâhildir.

3. ciltte 14-21. fonları (bölümleri) yer almaktadır. Onları, tıbbi askeri kurumlar, ordunun eğitim kurumları, aynı zamanda bu kurumların şahsi içerikli fonları ve arşivlerin tarihi ve faaliyetleri içeren fonlara verilmiştir. Burada sağlık ve maddi teknik ihtiyacının karşılanması hususları da yer almaktadır. 4. ve 5. ciltlerde, 1-3. ciltlerin kılavuzları (ciltler üzere fonların bölümleri nesnel, coğrafi, özel adların fihristi) belirlenmiştir. Önceki kılavuzların hazırlanma aşamasında gerçekleştirilebilen değişiklikler, çalışmaların bibliyografik listesi, kayda alınmış yanlışlar burada yer almaktadır.

Genel fihriste (rehberde) düzenleme özellikleri ile ilişkili açıklamalar sağlanmıştır. Listeler aşağıdaki bölümlere ayrılır:

Arşiv belge ve fonlarının kılavuzları, belge topluları, popüler, bilimsel yayınların kaynakları. Ayrıca arşiv çalışanlarının hazırladığı araştırmalar da burada yer almaktadır.

Şimdi de kılavuz üzerine tamamlama işlemleri devam etmektedir. Bu kılavuzlarla binlerce belgeye ulaşmak mümkündür. Belgelerde orduların yapısı, taarruz, savunma planları, askeri yargı, mahkeme örgütleri, lojistik destek, inşaat, yol, mühendislik işleri, ordu istihbaratı, askeri eğitim, güvenlik, topografi, silahlar, sağlık sistemi ve gereksinimleri, donatım, yevmiye belgeleri, kişisel belgeler yer almıştır.

İmparatorluğa özgü bu tarihi askeri arşivin zenginliği yalnız genel bilgileriyle değil, ayrıntılı bilgi-detayları da dikkat çekmektedir. Mesela, şu örneklerle dikkat edelim: 16.242 kadar koruma birimi bulunmaktadır. 2.1.108 nolu Genel Kurmay Fonu (1855-1918), 305 kadar koruma birimi olan Kafkasya askeri bölgesinin indendant yönetimi (1865-1918), 783 kadar koruma birimi olan 2.1.110 nolu Bölge Topçu Yönetimi (1864-1917), 0.1304 nolu Bölge Askeri Sağlık Yönetimi (1865-1918), 2.1.114 nolu Bölge Askeri Hastane Müfettişliği Kurumu 4.500 kadar koruma birimi olan 2.1.118 nolu Askeri Mahkeme Savcılığı (1870-1918) ve diğer fonlar yüzlercedir.

2.125 kadar (O. 391) I. Dünya Savaşı (1914-1921) belgeleri 2.757 kadar Koruma birimi olan (O. 2100) Kafkasya Genelkurmay Başkanlığı Fonu da bu sıraya giren önemli örnekleridir. Kafkasya Genelkurmay Başkanlığı V. V. Yudenic'in Çar II. Nikolay'a Rusya Savunma Bakanlığına mektup ve telgraflarıyla beraber savaşın ayrı ayrı zamanlarında yazılmış küçük notlar da arşiv belgeleri içerisinde yer almaktadır. Bu kayıtlarda Türkiye vatandaşı olan Ermeniler, Kürtler, Türk ordusu, Enver Paşa, diğer komutanlarla ilgili yazılmış notlar, ordu istihbaratına yönlendirilmiş notlar da çok büyük önem arz etmektedir. Mesela kendi el yazısıyla yazılmış bu notların birinde V. V. Yudenic şöyle yazmaktadır: "Burada Kürt'ün oğlunu, kardeşini öldürürsen belki seni affeder. Fakat onun büyük ve küçükbaş hayvanını, atını öldürürsen kimseyi affetmez. Türk ordusunu arkadan vuran ve casusluk faaliyetini geniş kapsamda gerçekleştiren Osmanlı Türk Devleti vatandaşı olan Ermenilerle ilgili üst kademedeki verilmiş emirler, bilgiler de incelenme için önemlidir ve çok sınırları aşabilir niteliktedir kanısındayız. Bu belgelerin bir kısmını yayınlamış Mehmet Perinçek'in

arşive yönelik araştırmalarını yüksek değerlendirmekle beraber bu toplama ve araştırma işinin daha geniş kapsamda devam ettirilmesinin ve işbirliğinin faydalı olacağını vurgulamak isteriz (Perinçek, 2007).

Bununla beraber Çarlık Rusya'sında ve Sovyetler Birliğinde olan belgelerin bir kısmı istisna edilmekle, ideolojik yönleri daha ağır basıtığından çalışmamızda önemli görmedik. Özellikle 1914- 1918 yıllarındaki arşiv belgeleri içerisinde Beyaz Rus generallerinin komutasında Paris'te, Varşova'da, Sofya'da ve SSCB dağıldıktan sonra Rusya'da yayımlanmış belgeler daha çok önem taşımaktadır.

Örneğin: 1933 yılında General Maslovski'nin "Dünya Savaşında Kafkas Cephesi 1914- 1918" kitabı, Paris'te Rusça yayımlanmıştır.

V. P. Nikolsky'nin "Sarıkamış Operasyonu" (1933, Sofya) kitabı, A. Şişov'un yazdığı bir biyografik roman olan "General Judeniç"i de oldukça kıymetli bir eserdir. İ. İ. Vronstov- Daşkov'un "Kafkas Canişini" (Moskova, 2005) kitabı da konu hakkında önemli bir yer tutmaktadır.

Rusya'nın Askeri- Tarihi Atlası (9.- 20. Asırlar) başlıklı hacimli çalışma ile Ovanes Kaçaznuni'nin Arif Acaloğlu çevirisiyle Türkçeye kazandırılan "Taşnak Partisinin Yapacağı Bir Şey Yok" adlı kitabını da bu çalışmalara eklememiz gerekmektedir.

Bununla birlikte Türkiye Türkçesi'nde yapılan Sami Önal'ın yayıma hazırladığı "Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları- Sarıkamış'tan Esarete, 1915- 1920" ile Köprülü Şerif İlden'in "Sarıkamış- Birinci Dünya Savaşı Başlangıcında 3. Ordu" isimli çalışmalarda önemli yer tutmaktadır. Ancak bu kitaplarda belge e bilgiden daha çok; duygu, hatıra ve yorumlar ön plana çıkmaktadır. Bizce dünya kamuoyunu inandırmak ve yaşanan tarihi bilimsel olarak değerlendirmek adına Rusya başta olmakla İngiltere- Fransa- Almanya- ABD- İran arşivleri de birinci dereceden önem arz etmektedir.

Bu açıdan Sarıkamış trajedisini öğrenmek için özellikle Beyaz Rus generallerinin değerlendirmelerine ihtiyaç duyulmaktadır.

Sarıkamış Müfrezesi Askerî Harekât dergisinin (Rusça, 13- 24 Aralık 1914)¹ daha önce hiçbir yerde yayımlanmadığını vurgulayarak olduğu gibi vermeyi uygun bulduk.

Sarıkamış Müfrezesi Askerî Harekât Dergisi

13-24 Aralık 1914

13 Aralık

Sarıkamış garnizonunun durumu günbegün kritikleşiyordu. General Voropanov'un endişe verici raporu, General Mişlayevski'yi sıkı tedbirler almak zorunda bıraktı. Hem Sarıkamış'taki durumun, hem de Micingirt'te alınacak tedbirlerin tespiti için General Mişlayevski'nin emrine istinaden, ordu kumandanı yetkisiyle Genel Kurmay Yüzbaşı Karaulov görevlendirildi. O'na yardımcı olması için Kurmay Yüzbaşı Ahatkin ve Kurmay Yüzbaşı Koçerjevski Sarıkamış'a gönderildi.

Türkler, Sarıkamış'a yaklaşırken ve kuzey cepheden Sarıkamış'ı kuşatırken, Sarıkamış şosesinden Micingirt'e hâkim konumdaki Çamurlu sıradağlarını ele geçirdiler. Bu yüzden de, Sarıkamış'a gönderilen subaylar Türk ateşini yarmak ve bu şekilde Sarıkamış'a ulaşmak zorunda kaldı. Olay mahallindeki durum şu şekildeydi:

Bardız'dan, Bardız geçidine kadar sıkıştırılan Türk koluna karşı ileriye sürülen müfrezeler, 12-13 Aralık tarihinde, Bardız geçidinden geri püskürtülmediği sürece ağır ağır Sarıkamış'a doğru hareket ediyordu. Bunun akabinde müfrezeler, karşıdaki sıradağların yamaçlarını ve destek noktası olarak Karga Yuvası kayalıklarını işgal ederek Yukarı Sarıkamış köyünü ele geçirdi.

Yukarı Sarıkamış, Bardız yolu ile şosenin bağlantı noktasına yakın konumdaydı ve yolun her iki tarafında bulunan yapılardan oluşuyordu. Pek büyük olmayan bu köy, kısa mesafeden ateş açmaya elverişli olduğundan, stratejik bir öneme sahipti.

¹ Rusya Devlet Savaş Tarihi Arşivi (RDSTA), (Fond 2100, Liste 1, Dosya 754, Yapraklar 5 arkası, 8-13 Arkası, 15-23), Moskova, 2006.

Albay Bukretov'un müfrezesi, 597.müfrezenin 2 bölümü, gönüllü milislerden oluşan 598. müfrezenin 3 bölümü, 1. Karma Türkistan bölümü, 1 yaya hudut muhafızı bölümü, 1 atlı hudut muhafız bölümü, 10. Özel Kuban Kazak bölümünün yarısı, 2. Kafkas demiryolları bölümü, 1,5 taburluk muharebe taburu, 219. batı taburu, 222. batı taburunun 1 bölümü, 102. gönüllü milis bölümü ve 8 makineli tüfekten oluşuyordu. General Voropanov ile bağlantı kopmuştu. Ayrıca sayıca küçük bir bölüm de firar edenlerin yüzünden öldürülmüştü.

Yarım bölümü süvari topçuların komutasındaki 5 buçuk bölükten oluşan 1. Zaporojski alayı garda toplandı. 2 Karma Türkistan bölümü, asteğmenlerin komutasındaki batı kollarının bir kaçı garın karşı tarafındaki Tumagöl dağının güneyinde, 11. Plaston taburunun silahlı müfrezesi demiryolu köprüsünde, 597. müfrezenin 3 bölümü (kesin yeri belli değil), Kurmay Yüzbaşı Mzdrikov'un komutasında ve alt rütbelilerin gözetiminde 4. Türkistan topçu taburunun 2 topu ve 50 kişilik takımın himayesindeki 1. Terskiy Kazak bataryasının 4 topu da kiledeydi. Bunların haricinde Gar bölgesinde de avare gezen, mevzilerden kaçan bir kitle mevcuttu. Sarıkamış'a yönlendirilen Kabardinski Alayı şoseden dönüp ormana gittiği için, henüz gelmemişti.

Gara gece saat 11 civarında gelmiş olan 1. Zaporojski alayının komutanı Albay Kravçenko'dan alınan bilgiye göre, General Voropanov'un garnizon komutanı o sırada garda değildi. O'nun gelişinden hemen önce General Voropanov telefon açılmasını emretti ve aceleyle otomobille bir yere gitti. Yüzbaşı Karaulov, Gar mıntukasında kendisinin Sarıkamış'ta konuşlanmış olan bütün askeri kuvvetlerin komutasını aldığını ilan etti. Karaulov, General Mişlayevski adına, Albay Kravçenko'ya tren garının savunma mevzisi haline getirilmesini ve Türklerin gece atağa geçmesi durumunda burada destek noktası oluşturulmasını emretti.

Garnizon Komutanı General Voropanov, merkezi telefon istasyonuna geldi, fakat ne askerlerin konumlarıyla, ne de mevcut durumla ilgili hiçbir emir veremedi. Yalnızca Sarıkamış'a kadar toplanmış olan bütün cephe gerisi kuvvetlerin Kars'a kaçtığını, komuta edenlerin de

oraya doğru yönlendirildiğini ve garın Türkler tarafından işgal edildiğini açıkladı. Ayrıca, Albay Zankovski, başçavuş Koçergin ve birkaç astsubay da telefon istasyonundaydı. Yüzbaşı Karaulov, herkese Sarıkamış'ta toplanmış olan bütün askerlerin General Mişlayevski'nin emirlerine uyduğunu ve kendisinin bütün emirlerinin kati olarak yerine getirilmesinin istendiğini açıkladı.

Albay Rubenau ve Albay Zankovski'ye garnizondaki levazım işleri, telefonculara ise derhal merkez istasyon ile gar arasında bağlantı kurmaları emredildi. Gece saat 1'e doğru 597. müfrezinin 1,5 bölüğünün Kubinski kışlarına, Kabardinski taburunun da Yelisavetpolski kışlasına geldikleri bildirildi. Bu taburun komutanına nöbetçiler vasıtasıyla kendi taburunu bir arada tutması, 597. müfrezinin komutanına ise kendi müfrezesinden geriye kalan askerleri Kubinski kışlasında toplaması emredildi.

Yüzbaşı Karaulov gara gelip durumla ilgili nihai tespitlerde bulundu ve güvenlik ve düzenin yeniden tesisi için bir sonraki tedbirleri aldı. Savunma hattındaki askerlerin doğrudan idaresi için bizzat kendisi gara yerleşti, karargâh kurmay yüzbaşısı Ahatkin'e köydeki askerlerle Micingirt'teki 1. Kolordu karargâhı arasında iletişim sağlamak için merkezi telefon istasyonunda bulunmasını emretti. Yüzbaşı Koçerjevski, durumun tespiti için Albay Bukretov'un Sarıkamış'taki faaliyetlerini öğrenmeye gitti ve orada kaldı.

Albay Kravçenko'ya Yağbasan istikametindeki demiryolu hattındaki ve Handere şosesindeki düşman birliklerinin ortaya çıkarılması amacıyla süvari devriyeler gönderilmesi, Albay Bukretov ile telefon ve sahra postası yoluyla bağlantı kurulması, Kurmay Yüzbaşı Ahatkin'e emir subayları gönderilmesi, atları köye sürerek, yaya Kazakların garda bir araya getirilmesi ve Albay Bukretov'un sol kolunun takviye edilmesi için Çamurludağ koluna Kazaklardan 2 bölük gönderilmesi emredildi.

Garın doğrudan müdafaası amacıyla Kartal Yuvası (Karga Yuvası) kayalıklarına makineli tüfekleriyle birlikte karma Türkistan bölüğü

gönderildi. Onların soluna yedek subaylar ve asteğmenler yerleştirildi, sol kolda 2. Türkistan bölüğü bulunuyordu, garın önündeki firında ise bayraklı 18. Türkistan alayından geriye kalan tabur vardı. İhtiyat bölüğü 2 grup halinde Yelisavetpolski ve Kubinski kışlalarındaydı. Yağbasan şosesinde yaya Kazak birliklerden karakol oluşturuldu. İhtiyat kuvvetleri, gardaki taş binaya götürülen eski Türkistan askerlerinden oluşturulan 597. müfrezeden çağrıldı. Askerler gece vakti pek çok kez Türkler'in hücumlarını ateşle geri püskürtmüş, ilerlemiş ve 17 esir ele geçirmişti.

14 Aralık

Şafak sökmeden Sarıkamış istasyonuna Albay Barkovski geldi. Albay Barkovski, General Mişlayevski'nin emrine istinaden Sarıkamış'taki askerlerin komutasını aldı. Yüzbaşı Karaulov ise yine onun emrine uyararak bu müfrezenin komutanı olarak kaldı. Bundan sonra Albay Barkovski, Yüzbaşı Karaulov'dan detaylı bir rapor aldı. Bu rapor, her iki cephedeki askerlerin konumu ve Sarıkamış savunmasında Yüzbaşı Karaulov tarafından alınan tedbirler hakkındaydı. Albay Barkovski, bütün emirleri kabul ederek Yüzbaşı Karaulov'un genel komutası için garda kalarak Yelisavetpolski kışlasındaki alayla birlikte hareket etti. 219. Kabardinski batı taburu ve yine oraya gönderilen gece için dinlenen 2. Kabardinski taburu Albay Barkovski'ye bırakıldı. Güneşin doğuşuyla birlikte bütün cephelerde karşılıklı ateş başladı. Türkler Tumağöl'ün doğu uçlarına doğru gözle görülür derecede yayılıyordu; üstelik dağlık arazilerin kıvrımlarında tren garına yakın mesafeye kendi makineli tüfek birliklerini yerleştirmişler ve garı da ateşe tutmuşlardı.

Gündüz, gardaki sığmakta kendi birliklerinden ayrılmış olan 300 kişilik ihtiyat toplanmıştı. Bunların içinde komuta birliklerine girmeyenler vardı. Yüzbaşı Karaulov bu avare gruptan bir bölük oluşturdu, bölüğün başına da gruptaki astsubayları getirerek bu bölüğü ihtiyat olarak tren garına yerleştirdi.

Sabah saat 11.30'da gara Albay Barkovski geldi. Albay Barkovski'ye, Albay Savitski tarafından Çatak'ta yaklaşık 500 kadar Türk

süvarisi görüldüğü bilgisi verildi. Yengice-Bezirgân-Ağlar- Karaklı cephesinde keşifte bulunulması amacıyla Zaporojski alayından 1 bölük Çatak'a gönderildi. Saat 12'ye doğru savaş bütün cephelerde şiddetlendi. Üstelik Türkler kendi bataryalarını Tumagöl dağlarındaki ormanda sakladılar ve bizim kuvvetlerimizin mevzilerini güçlü bir ateşe tuttular. Silah deposu garda olduğu için bataryalara gardan getirilen cephaneler Türkler'in açtıkları ateşe maruz kalarak, kamyonlarla getiriliyordu.

Albay Barkovski ve onun kurmay komutanı, gar mıntıkasındaki kuvvetlerin durumu hakkında bilgi alıp, Albay Kravçenko'ya Zaporojski Alayının komutanına ve bu mıntıkanın komutanına talimatlar verip, diğer mevzileri dolaşmak için harekete geçti. Bizim bataryamızın durumu ve hedefleri hakkında da bizzat bilgi edildi. Akşamüstü, kesin olarak şartlar açıklandı ve güçlü Türk kolunun Çamurlu Dağ'dan 7 "verst şose"ye indikleri haberi alındı (82.alay). Bunların yanı sıra Kubinski alayının Soğanlık'tan Sarıkamış'a doğru hareket ettiği bilgisi de alındı. Bu alay şosede Türklerle çatıştı, onları bozguna uğrattı, esirler aldı ve Çamurlu Dağ'a geri püskürttü. 1 tabur örtme kolu olarak ileriye sürüldü, kalan 3 tabur ise Sarıkamış'a vardı.

Akşam saat 6'da siperlerde sadece nöbetçiler bulundurularak geceleyin avcı zincirinin değişimi ve makineli tüfek ikmali için gar bölgesinin üzerinde Kartal Yuvası kayalıklarında siperler oluşturuldu. Akşamleyin, General Yudenic'in birliklerinden oluşan 15. Türkistan alayının, Türklerin sağ kanadını kuşatmak için Soğanlık İstasyonundan Sarıkamış'a doğru ilerledikleri bilgisi alındı. Bu alay, geceyi Handere'de geçirdi. Gece karşılıklı ateş sona erdi.

Çataktaki bölükten geceleyin Laloğlu köyünün yakınlarında Elgeçmez'e giden Türk piyadelerinin tespit edildiğine dair rapor alındı.

Karargâh, savaş meydanının tamamının doğrudan görülebildiği Kubinski subaylarının yanında konuşlandı. Sabahleyin, 15 Aralık gecesi Bardız geçidini zapt etmek amacıyla Türklere karşı taarruza

geçme kararı alındığından Türk gruplarının araştırılması için emir verildi. Topçular sabaha karşı yine üç grup halinde mevzilenerek Türk siperlerini topa tuttular. 15. Türkistan alayının komutanına saat 11.45'te hiç vakit kaybetmeden Çamurlu Dağ'dan 7 verst turmanışa geçilmesi ve güneyden kuşatma emri verildi. Gündüz saat 12'de ise Albay Bukretov'a Çamurlu Dağ istikametine doğru ileri sürülen Kubinski taburu ile kendi komutasındaki askerleri birleştirip Türklerin sağ koluna karşı sert bir taarruz gerçekleştirilmeleri emredildi.

Bukretov'un koluna Kubinski alayının 2 taburu takviye edildi. Çatak'taki keşif kolundan, Türklerin iki kolunun Elgeçmez ve Çatak'ta harekete geçtikleri, Ali Sofu bölgesinde de düşmana ait süvari devriyelerin görüldüğü bilgisi alındığı için, 1. Zaporojski alayının komutanına Ali Sofu'ya 200 asker göndermesi emredildi. Bukretov'un süvarileri Ali Sofu'ya takviye için geri çağrıldı; Ali Sofu'da 400 asker ve 4 süvari müfrezesi vardı. Albay Bukretov henüz taarruza geçmediği için kendisine gündüz saat 2.35'te taarruz emri verildi, takviye kuvveti ile ilgili ricası reddedildi. Albay Bukretov'un taarruza geçemediği raporu alınca, kendisine taarruz için kati emir gönderildi.

Akşam saat 7'de Tuğgeneral Prjevalski komutasındaki güçlü topçularla birlikte Plaston tugayının Sarıkamış'a yaklaştığı, akşam saat 8.30 civarında General Prjevalski'nin, Albay Barkovski'den Sarıkamış'taki vaziyet hakkında bilgi alıp müfrezedeki bütün birlikleri kendi komutasına aldığı haberi telefonla bildirildi. Tuğgeneral Prjevalski'nin yanında kurmay başkanı görevinde bulunan Yüzbaşı Karaulov, Prjevalski'ye ileri hücum projesini belgeleyen bir rapor sundu. Bu proje Çamurlu Dağ'da onaylanıp, Türklerin sağ koluna karşı daha fazla güç yığmak, sağ kanadını kuşatmak suretiyle onları Turnagöl tepesi boyunca Kuzeydoğu istikametine püskürtmek ve akabinde, her ne pahasına olursa olsun, Bardız'ı ele geçirmek için tasarlanmıştı. Geçitin işgaliyle birlikte gar mıntukasındaki kuvvetler kıtalar halinde sol kolun hücumuna yardımcı olmak için merkezde taarruza geçecek, sağ kol ve seyyar takviye kuvvetleriyle Türklerin sol koluna

galip gelinecekti. Süvari müfrezesi keşif kolunu Çatak-Elgeçmez mıntıkasına taşıyarak, Türklerin sol kol kuşatmasını derinleştirerek sağ kola destek olmak zorundaydı. Taarruzla büyük ormana gönderilen Kabardinski taburunun gar bölümü Türklerin yerlerini keşfedemedi. Geceleyin Karaorgan ve Micingirt'ten ağırlıklar gelmeye başladı.

Sabah saat 5'e doğru, Tuğgeneral Prjevalski'nin müfrezesinin komutanlığa gelişi hakkında bütün kuvvetler bilgilendirildi ve 16 Aralık'ta hepsinin görevleri tayin edildi.

Albay Barkovski'nin koluna 3. ve 4. Plaston taburları ve buna ek olarak 10 top ile takviye gönderildi. Görevlerin vaktinde tamamlanması konusunda karşılaşılacak olan anlaşmazlıkların belirlenmesi ve tamamen kavranabilmesi için Albay Barkovski karargâha çağrıldı. Karargâhta kendisine geçit alınmaya ve bizim sol kanat taarruza geçinceye dek, Türk kuvvetlerinin dikkatini kendi üzerine çekmek, onlara müsaade etmeyerek, hücum kanadımıza destekte bulunmak, geçit alındığında ise Türklerin Yağbasan deresinden karşıya geçmeleri esnasında sol kanadı bölümler halinde bozguna uğratmak emredildi.

Albay Kravçenko'ya şafağın sökmesiyle birlikte Türklerin merkezine karşı taarruza geçişi ve kendi sağ kanadına karşı gelebilecek ataklara izin verilmemesi, atak durumunda bizim sol kolumuzla ona destek verilmesi emredildi. Bununla birlikte 400 asker ve 4 topa birlikte süvari müfrezesi Karakurt istikametinde gözlemde bulunmak ve Ali sofu-Bozat-Çatak mıntıkasında keşif yapmak amacıyla bizim sağ kanadımıza doğru yönlendirildi.

Albay Bukretov ve kollarına gün doğumuyla birlikte sağ kanatlarından Türklerin kuşatılması, geceyi Elandere'de geçiren 15. Türkistan alay komutanlığına da Albay Bukretov'un soluna yanaşmak suretiyle Çamurlu Dağ karşısında Bardız geçidine taarruz etmeleri emredildi.

Yukarı Sarıkamış'ın uç noktasındaki evlerde konuşlanan Türklerin öldürülmesi için Albay Bukretov'a geceleyin 4 dağ müfrezesi takviye edildi. Türkleri toplarla vurmak konusunda başarı sağlanamadı

ve Albay Bukretov topçu kollarıyla birlikte şoseye 7 verstlik mesafede ilerledi, orada Çamurlu Dağ'a tırmanmaya başladı. Albay Nagorski Yukarı Sarıkamış'ta bırakıldı.

Öğle vakti 155. Kubinski alayının yardımcı komutanını gar mıntıkasının komutanı olarak tayin etme kararı alındı ancak sonra O'nun Bukretov koluna takviye edilen 3 tabura katıldığı anlaşıldı.

Micingirt'den 1. Kolordu karargâhının, Sarıkamış'a şosedan gidilmesinin tehlikeli olup olmayacağı hakkındaki somsuna, General Prjevalski, şosenin topçular tarafından ateşe tutulduğunu fakat ağırlıkların zayıtsız olarak geçtikleri cevabını verdi. Bu 960 numaralı telefon haberinde General Berhman'ın Karaorgan'daki ileri mevzilerden Horasan'a kadar geri çekilmeye başlayacağı ve askeri kuvvetlerin 17 Aralık'ta Sarıkamış'a yaklaşmaya başlayacakları belirtildi.

Öğleden sonra süvari müfrezesinden, bilinmeyen bir kolun Novo-Selim bölgesine hareketi hakkında haber alındı. Bu sebeple de Kars'taki başkumandanlığa bunun hangi kol olduğu soruldu. Sarıkamış'taki genel durum bilgisi Yelisavetpolski kışlasında kurulmuş olan radyotelgraf istasyonundan almıyordu.

Albay Bukretov'un kolu akşamleyin Çamurludağ'dan geçti ve düşmanın sert ateşlerinden geçite doğru Hüseyinağayurt'a tırmanmaya başladı. Batarya, geçidin karşısında Çamurludağ'a yerleşti.

2.5 taburluk Plaston İhtiyat taburu Kubinski kışlasında müfreze karargâhının yamna yerleşti.

Türklerin bizim sağ kanadımıza karşı taarruz girişimleri Türklere büyük kayıplar verdirilerek geri püskürtüldü. Ayrıca merkezde 3. Plaston taburu kuzeye, Turnagöl'e doğru çekildi, fakat orada kayda değer bir Türk kuvvetleriyle karşılaşıldı. Her iki kanattan taburu kuşatarak alacakaranlıkta geri çekilmek zorunda bıraktılar.

Gündüz saat 4'te 1. Kafkas obüs taburu ve 1. Kafkas istihkâm taburunun ışıldak bölüğü Sarıkamış'a yaklaştı. Onlara, karanlık bastuktan sonra müfrezedeki kuvvetlere katılmaları için Sarıkamış'a girmeleri emredildi.

Gar müfrezesinin karşısında akşama doğru Türklerin çukurlarda toplandıkları fark edildi ve akşam saat 6-7 civarında özellikle obüs taburunun Sarıkamış'a hareketi sırasında şiddetlenerek karşılıklı ateş başladı. Akşam saat 8'e doğru çatışmalar duruldu, fakat akşam 8.30'da demiryolu köprüsü-gar cephesinde çatışmalar yeniden kızgınlıktı.

Türk kolların dere ve demiryolu boyunca ısrarlı hücumları hakkında mıntikalardan haber geldi. O gün Sarıkamış'a varan ağırlıklarda Albay Barkovski ve Yüzbaşı Karaulov'un olağanüstü çabalarıyla bastırılabilen bir panik ortamı yaşandı. Akşam saat 9'da gar ile konak arasındaki mıntıkaya Türklerin hücumu geçtikleri anlaşıldı. Özellikle de düşmanın bu mıntıkadaki hücumları ateş ve süngüyle çok zor püskürtüldü. Yukarı Sarıkamış bölümü, özel ihtiyat olarak daha akşamdan şoseye yerleştirilen 200 kişilik Plaston taburuyla takviye edildi. Konaktaki durumun vahameti hakkında bilgi alınması üzerine, Albay Terlin geride kalan Plastonların içinden 200 asker aldı ve hızla tehlikeli bölgeye doğru ilerledi. O'nun Sarıkamış'ın kenarına yaklaşım metodu oldukça başarılıydı, çünkü Türkler yeniden atağa geçmişlerdi. Plastonlar hep birlikte süngüye davrandılar ve Türklerin ön saflarını devirdiler. Bir hamle daha yaparak sıradakileri de süngüden geçirdiler. Türkler, dehşet dolu çığlıklarla yere yığıldı, arka sıradakiler ise birdenbire geri döndü ve koşarak kaçtı. Yalnızca 200 kişilik küçük bir grup köyün kıyısındaki evlerden püskürtme ateşi açtı. Obüslerin evleri havan topları ateşine tutarak dağıtma çabaları başarıya ulaşamadığından, Türkler'in evlerden tasfiye edilmesi sabaha kaldı.

Vakit kaybetmeden gelen ışıldak bölükleri bizim mevzilere yerleştireler ve şafak sökmeden Türkler'in yerleşim alanlarını ışıktandırarak onların gizlice ilerlemelerine engel oldular. Ali Sofu'dan başlayarak derenin güney kıyıları boyunca yapılan Türk hücumları düşmanın ya-

kın mesafeden kurşun dizilmesi ve karşılıklı süngü ataklarıyla sona erdirildi. Muharebede gar mıntıkasının komutanı Albay Kravçenko hayatını kaybetti, onun yerine hemen Kubinski alayın yarbayı Bahmatov görevlendirildi.

17 Aralık

Şafak vakti konaktaki köye yapılan baskında 191 Türk teslim oldu. Bunların arasında 31. Türk tümeninin alt rütbelileri de vardı.

Kollara aşağıdaki görevler verildi:

1. Albay Bukretov'un kolu kararlı bir şekilde ileri hücum edecek, geçidi işgal edecek ve Türkleri Tumagöl dağları boyunca sıkıştırarak.
2. Topçular, Albay Petrenko'nun komutası altında birleşecek, Türkler tarafından işgal edilen ormanlara toplu ateş açılacak ve Türk mevzilerine yapılacak olan taarruzlarda bizim kollarımızın mevzi değiştirmesine yardımcı olacak.
3. Gar bölgesinde Türklerin hücum teşebbüslerinde bulunduğu koldaki tehditlere karşı konulacak, geçitteki birliklere destek verilecek ve onlar sıradakılardan kuzey-doğu hattına geri çekildikleri anda Bukretov ve Nagorski kollarına yan darbe hücumlarıyla takviyede bulunulacak.
4. Nagorski kolu, Yukarı Sarıkamış'ta Türkler tarafından işgal edilmiş olan evlerden Türkleri tahliye ederek, Yukarı Sarıkamış'tan kendilerine bir gün önce gönderilen 200 Plaston kuvvetini teslim alıp ilk fırsatta geçitte taarruza geçecek.
5. Barkovski kolu, Yağbasan'dan Ali Sofu istikametinde Türklerin darbe indirme teşebbüslerinde bizim sağ kolumuza destek olacak.
6. Süvari müfrezesi Ali Sofu-İmamlı bölgesine ilerleyecek ve Elgeçmez'de keşif yapacak, ayrıca Türklerin hücumu geçmesi durumunda Barkovski'nin koluna destek olacak.

Sabah saat 8 civarında Albay Bukretov'dan bir rapor alındı. Raporunda insanların bitkin düşmesinin ve hava koşullarının ileri hücumu

engel olduğu, elindeki birlikler yıprandığı için geriye, ataklar için 8 bölük kaldığı yazılıydı Albay Bukretov'a görevlerin yerine getirilebilmesi için koşullara teslim olmaması ve birliklerin dağılması kati olarak emredildi.

Topçular sabah olunca düşman mevzilerine ateş açtılar, özellikle havancılarm hücumları çok sertti.

Süvari müfrezesi gündüz saat 11'de Karakurt şosesinde toplandı. Türk topçu piyadeleri, Albay Barkovski'nin koluna hücum ettiği için, süvarilere Ali Sofu bölgesine gitmeleri emredildi.

Öğle üzeri General Yudenic, Sarıkamış'taki sol kanadın hareketleriyle, Hangeçidi'nde bulunan sağ kanat birliklerinin hareketleri arasında mutabakat sağlanabilmesi için, Sarıkamış'taki durumdan haberdar edilmek istediğini rica etti.

Kars'taki kumandanlıktan muharebenin gidişatını öğrenmek istediği bilgisi alındı. Bunun üzerine derhal General Yudenic'e bilgi verildi, başkumandanlığa da rapor gönderildi.

Micingirt'teki 1. Kolordu karargâhından telefonla memnuniyetsizlik ifade edildi. Bunun sebebi ise General Berhman'dan önce General Yudenic'e Sarıkamış'taki durum hakkında telefonla bilgi verilmesi idi. Ancak Sarıkamış'taki durumun ciddiyeti, her iki grubun da kollarıyla birlikte atacakları adımlarda mutabık olunmasını gerektiriyordu. Bu sebeple, General Yudenic mütemadiyen küçük büyük her türlü değişiklik hakkında bilgi alacak, Micingirt'e ise yalnızca acil ve önemli raporlar verilecekti; yani her an rapor ve talimatların aktarılması için telefon meşgul olacaktı.

Nagorski kolunun Yukarı Sarıkamış'tan hücumla geçmesindeki imkânsızlıktan dolayı, Sarıkamış'ta kalan istihkâm taburundan takviyeler yapıldı. Lağımçı bölüğü de pamuk barutlarıyla Nagorski'ye gönderildi.

Öğlen saat 3'de süvari birlikleri Ali Sofu'da Türk piyadelerle çatışmaya girdi.

Akşam saat 5'e doğru Yukarı Sarıkamış'ta Türkler tarafından işgal edilen evlerde patlamalar meydana geldi ve Yarbay Nagorski, hayatta kalanları esir alarak, bütün kuvvetlerle birlikte en yakındaki bölüklere karşı taarruza geçti. Bununla aynı zamanda sağ kanattan, Albay Bar-kovski'den, Ali Sofu'dan taarruz eden ve ateşle karşılık verilen bir Türk kolunun bilinmeyen bir sebeple geri döndüğü ve Yağbasan'a doğru geri çekildiği bilgisi alındı.

Albay Bukretov, alacakaranlıkta kollarının Bardız tepesini işgal eden Türk zincirine 1500- 2000 adımlık mesafe ile yaklaştığını bildirdi. Bu nedenle kendisine akşam saat 8 itibarıyla 18 Aralık'ta şafak sökünce geçidi işgal etmesi emri verildi. Karanlığın bastırmasıyla birlikte bütün cephelerde karşılıklı ateşler kesildi. Yalnızca zaman zaman bizim mevzilerimizin sol kanadında silah sesleri duyuldu.

Akşam General Yudenic'in karargâhı telefonla arayarak, aşağıdaki haberin telgraf çekilmesini istedi. Haber şöyleydi:

“Başkumandanlık, Tiflis (Kopya General Mişlayevski'ye verilecek),

Sarıkamış'taki Türk müfrezesi çok ağır bir durumda bulunmaktadır; müfrezenin Türkiye ile ulaşımın sağlayan yollar tarafımızca işgal edilmiştir. Bu grubun tamamen imha edilmesi için, Kars cephesinden çok büyük olmayan topçu ve süvari müfrezesinin ileri sürülmesi gerekmektedir. Diğer bölgelerdeki durumu bilmiyorum, fakat Sarıkamış'taki Türklerin Kars için artık tehlike arz etmediğini teyit ediyorum. 140- Yudenic.”

General Yudenic bu telgrafın adrese gönderilmesini fakat telgrafın sonunda Sarıkamış'taki durumla ilgili cevap yazılıp yazılmayacağını sordu. General Prjevalski'nin raporuna göre, müfrezeye karargâh komutanı General Yudenic'in raporu için karma kolordu karargâhına, Türkler hakkında elimizde bilgi olmasına, hatta bunun ötesinde Türklerin Kars'a ulaşmamış olmasına rağmen, müfrezenin Kars'tan yaptığı harekâtın duruma gayet iyi bir cevap olacağını bildirdi. Telgraf akşam saat 7.30'da gönderildi.

18 Aralık

Gece tamamen sakin geçti. Sabah saat 7.30'da bizim mevzilerimizin karşısındaki 6. Plaston taburunda çatışma başladı.

Düşman, topçuların yerleştiği tepelerin karşısındaki büyük ormandan çukura taarruza başladı. Yukarı Sarıkamış'taki Nagorski'den alman bilgiye göre, köyün alt tarafındaki koruluklardan birinde saklanan bir Türk bataryası açtığı ateşle tedirgin etmekteydi. Saat 8'de obüs taburu 20. topçu tümeninin bataryası Türk bataryasının bulunduğu koruluğa ateş açtı.

Albay Bukretov'dan alman rapora göre, Türk mevzileri sağ koldan kuşatılmıştı. Gündüz saat 1'de muharebe meydanı sisle kaplandı, o sırada Türklerin taarruza geçtiği haberi alındı.

Türklerin hareket istikameti demiryolu köprüsüydü. Saat 3 civarında Türk kolları atağa geçti. Türk atakları, Albay Barkovski'nin sol koluna karşı yapılıyordu. Aralıksız süren ataklar ve Rusların karşı atakları Türk birliklerinde muazzam ölümler ve kayıplarla sonuçlandı. Yaklaşık olarak 20 subay ve 900 alt rütbeli asker esir alındı.

Albay Bukretov, güney batı cephesinden Bardız geçidine düzenlediği taarruzda, geçidin her iki tarafındaki tepeyi işgal ederek güçlenen Türklerin güçlü makineli tüfek ateşlerine maruz kaldı. Bukretov'un birlikleri ağır kayıplar verdi, inanılmaz zorluklarla mücadele ederek, karlarla kaplanmış olan dereyi geçmeleri sayesinde etkili tüfek ateşi mesafesine ulaştılar. Kollarının bir bölümü Bardız yolunu işgal etti. Böylece Türklerin batı istikametindeki geri çekilme yolları kesilmiş oldu.

Gündüz saat 5.35'te 1. Kolordu Komutanlığından üzerinde bildiri numarası olmayan bir telgraf alındı. Buna göre, General Berhman, Kolordu komutanlığının kendi askerlerine ateş açmaması için tedbir alınması emriyle, Sarıkamış'a gitmek üzere harekete geçmiş ve orman şosesinden sapmıştı.

Türkler şoseye ateş açtıkları için, bizim birliklerimiz için şosedeki ateşe karşı tedbirler almak mümkün görünmüyordu.

Havanın kararmasıyla birlikte, 1. Kolordu komutanı General Çaplığın'ın müfrezesinin Bardız yaylasından geri çekildiğini telefonla bildirdi. General Yudeniç bu emri, bütün artçı birliklerin Karaorgan, Altunbulak, Micingirt hattına geri çekilmesiyle bağlantılı olarak verdi.(2. Kolordu karargâhının 448 numaralı telgrafı- 18 Aralık, akşam saat: 5.05)

Bu geri çekilme Albay Bukretov'un geri birliklerini ve kanadını açıkta bırakma tehlikesi ile Çaplığın müfrezesi tarafından durdurulmadıkça Türklerin Bardız cephesinden olası hücum riskini doğurmuştu. Yüzbaşı Karaulov, General Prjevalski adına Çaplığın'ın ne pahasına olursa olsun 24 saat daha olsa da, dayanması gerektiğini, çünkü Sarıkamış'ta Türkler'in süngü ataklarının başarıyla püskürtüldüğünü, çok sayıda esir alındığı için durumun tamamen güvenilir olduğunu General Yudeniç'e haber verilmesini rica etti. Çaplığın'ın geri çekilmesi ise Bukretov'un kollarındaki taarruzların başarıya ulaşmasına engel olacaktı.

Albay Bukretov General Çaplığın'ın müteakip geri çekilmesi hakkında hemen bilgilendirildi. Kendisine Barız yoluna özellikle dikkat etmesi ve Türkler Bardız tarafından yaklaşmaya kadar geçidin zapt edilmesi için kesin taarruza geçilmesi emri verildi.

Geceleyin, Yarbay Dratsenko'dan alınan bilgiye göre, Çaplığın'ın geri çekilme kararı iptal edilmişti.

19 Aralık

Sabahleyin Türklerin bütün mevzilerini saran sis, Turnagöl dağlarının zirvesinde bulunan ormanlarda toplanmalarına ve topçuların eyleme geçmelerine engel oldu.

Lokal koşulların ve askerlerin bitkin düşmesinin karşı konulamaz oluşundan dolayı, Bardız geçidi atağı sonuçlandırılmadı. Albay Bukretov'a yapılabilecek her şeyi yaparak taarruza devam etmesi için

emir gönderildi. Geçite hücum etmek için ise Albay Maslennikov, Yarbay Nagorski'ye takviye olarak gönderilen 1,5 taburla birlikte Yukarı Sarıkamış'tan uzanan yol boyunca ileri sürülmüştü. Yarbay Nagorski gece taarruza başlamış ve yukarıdaki koruluklar haricinde kendine en yakın korulukları ele geçirmişti.

Albay Bukretov ile telefon irtibatı sağlamanın imkânsız oluşundan ve kendisinin son derece yorgun düşmesinden dolayı, Bardız geçitine atak yapan bütün kollar, Albay Maslennikov'un himayesine verildi. Bu kola, Bardız geçidinden düşmanı püskürtmek ve kuzey-doğu istikametine doğru sıkıştırmak konusunda görev verildi. Çaplığın'ın geri çekilmesi reddedildiği ve Han Geçidi'nde bırakıldığı için, Albay Bukretov'a Bardız grubuna destek vermek suretiyle tekrar taarruz emri verildi. Sağ kanadın komutanlığına Sarıkamış müfrezesinin takviye birliklerine taarruzu edilmeden, düşmanın dikkatini Bardız geçidinden başka bir yöne çekip, onu oyalamak amacıyla bütün cephe-lerde kışkırtma taarruzları gerçekleştirmeleri için emir verildi.

Sis, gün boyunca topçuların ateş açmalarına engel oldu. Derbentskiy alayı genel ihtiyat olarak görevlendirildi ve tam hazırlıkla Yelisa-vetpolski kışlasına yerleştirildi. Derbentskiy alayının 1 taburu öğlen saat 11 'de Albay Maslennikov'un taarruz kolunu desteklemek amacıyla Yukarı Sarıkamış'tan kuzeye doğru uzun korulukları ele geçirmek için ileri sürüldü.

Öğlen saat 1 civarında Albay Bukretov'tan, birliklerinin büyük kayıplar verdiğini ve yalnızca ileri hücumu geçecek durumun olmayışı değil üstelik akşamleyin istemeyerek geri çekileceklerini bildiren bir rapor alındı. Albay Bukretov'a Maslennikov'un kolunun gönderileceği için akşama kadar dayanması emri verildi.

Akşamüzeri General Berhman'ın Bardız geçidine yapacağı taarruz için Derbentskiy alayından yararlanılacağı ve Albay Bukretov'a takviye için Derbentskiy taburunun gönderildiği hakkında rapor alındı. Kendi gruplarının hareketlerini yönettiği sırada, Albay Bukre-

tov atıyla birlikte yere düştü ve başından yaralandı. O'nun birliklerinin komutasının 13. Türkistan alayının komutanı Popov'a verilmesi kararlaştırıldı.

Akşama doğru Albay Maslennikov, Yukarı Sarıkamış'tan geçide kadar uzanan yol sırasındaki bütün korulukları ele geçirdi. Popov'un kollarının 19 Aralık'ta şafakla birlikte taarruza geçmesine destek için emir üzerine Derbentskiy taburu gönderildi.

Ali Sofu'da toplanan süvari birliklerinden, General Voronov kolunun Sarıkamış'taki birliklere destek vermek için Kars istikametinden Elgeçmez'e hareket ettikleri, Bardız geçidine yapılacak olan atakları kolaylaştırmak amacıyla Türklerin kuvvetlerini bizim sol kanadımızla oyalamak için General Berhman'm Çatak'a taarruz emri verdiği konularında bilgi alındı. Yine General Berhman'ın emrine istinaden 400 kişi ve 4 dağ topundan oluşan süvari müfreze, Gabayev'in koluna takviye olarak gönderildi.

Akşam saat 9'da 20 Aralık'taki harekât planı hakkında müfreze birliklerine talimat verildi. Türklerin hücumları dolayısıyla, bizim artçılarımızın durumu hakkındaki mesele daha çok keskinleştiği için, Bardız geçidini kati surette ele geçirme kararı alındı. Gece vakti, düşmanın mevzilerine keşifte bulunulması ve gruplaşmaları ve yer değişimlerinin belirlenmesi emredildi. Sarıkamış'taki birliklere destek amacıyla sabah saat 7-9 civarında gelmesi beklenen 17. Türkistan alayından 3 tabur Bardız'dan gönderildiği için, Albay Barkovski'nin koluna düşman kuvvetlerini kendi üzerine çekmek amacıyla Yağbasan ile Topçu dağı arasındaki bölgede Türklere sürekli olarak baskı yapılması emredildi. Yarbay Bahmatov'un gardaki birliklerine ileri cephele vasıtasıyla taciz hücumları yapılması emredildi. Albay Maslennikov'un kolu ise birincil vazife olarak, Bardız geçidine ataktan sorumlu tutuldu.

20 Aralık

20. Türkistan taburu gelmedi ve sabahtan Albay Maslennikov komutasında 2 grup vardı: Geçidin güney-doğu tarafından yönlendirilen bir Derbentskiy taburu ile Yarbay Nagorski, diğeri de yine Derbentskiy' nin 1 taburuyla takviye edilen ve güney-batı istikametinde taarruza geçen Albay Popov'un birlikleri. O gün hava açıldı. Hava şartlarının iyi oluşu Albay Petrenko komutasındaki topçu müfrezesinin harekâtını kolaylaştırdı.

Düşmanın güçlü saldırılarının altında, Maslennikov'un kolları Turnagöl dağlarına toplan, geçide de makineli tüfekleri yerleştirerek yavaşça harekete geçtiler. Harekât saat 2'ye kadar sürdü. 2'de Plastonlar güney-doğu istikametinden geçide baskın düzenlediler ve orada bulunan makineli tüfekleri ele geçirdiler. Bundan sonra ise Maslennikov'un kolları Türkleri Turnagöl boyunca kuzey-doğu istikametinde sıkıştırdılar. Geçidi sağlama olarak 3 tepeyi ele geçirdiler. 1. Kafkas Kolordusu'nun istihkâm takımı geçitte uygun hareketi icra etmek için komuta edildi. 6 silahlı dağ bataryası ve yığınla top mermisi de Plastonlar tarafından ele geçirildi. Gündüz saat 3'te muharebe sakinleşmeye başladı ve akşama doğru sesler tamamen kesildi. Türkler çok kuvvetli bir şekilde azmediyorlardı ve Turnagöl silsilesinin güneyindeki büyük ormanın kenarlarında siper açıyorlardı. 4. kuzey zirvesinde 16 makineli tüfekten oluşan bir batarya yerleştirdiler, bu da askerlerin karla kaplanmış olan çukurlardan geçmelerini engelledi.

Müfreze karargâh komutanı, General Berhman'ın yanına çağrıldı. Akşamleyin Karaorgan'dan 2 atlı Plaston takımıyla birlikte General Baratov'un gelmesi gerektiği, Kars'tan ise Voronov'un takviyesi edilmesi için Gabayev'in kolunun gönderildiği, 21 Aralık itibariyle bütün kuvvetlerin idaresini kendi komutasına alacağı raporla ilan edildi. General Prjevalski'ye 21 Aralık günü saat 12'den itibaren harekâtı başlatması emri verildi. Hesaba göre, o zaman Baratov'un kolu da Elgeçmez'de toplanacak ve Türklere karşı taarruza geçecekti. General Prjevalski'nin üzerinde çalıştığı bu planın ana fikri, Batı'da Vereşan'a

doğru ileriye gönderilen süvarilerin de bulunduğu 11 tabur toplandı-
ğundan, Baratov'un piyadelerinin daha geniş cephelerde harekete ge-
çirilmesi gibi bazı konularla tamamlandı. General Prjevalski'nin ta-
kımalarına 20 Aralık akşamı saat 7'de 1022 numaralı talimatname gön-
derildi. Talimatnamede askeri kuvvetlerden birine Tumagöl'de ileri
hareket görevi, diğerine ise General Baratov'a destek olma görevi ve-
rildi. Bu düzenlemelerin ilerleyen bölümlerinde şu emirler de verildi:

“Yarın, 21 Aralık sabahı General Berhman'm piyadelerinden olu-
şan Sarıkamış grubu Turnagöl dağlarını elinde bulunduran Türk
kuvvetlerine karşı taarruza geçecek. Bizim askerlerimizin konumları
şöyle olacak: Tümgeneral Baratov'un kolu 21 Aralık'ta öğle vakti

Elgeçmez'de toplanıp, düşmanı kuzeyden sarmak suretiyle Çatak-
Divik bölgesinde taarruza geçecek.

Bana teslim edilen askerler tarafından, düşman Barız geçidi böl-
gesinden Yağbasan'a kadar sağ ve sol kanatlardan sıkıştırılmak sure-
tiyle ele geçirilecek. Bizim birliklerimiz topçu tepesinden demiryolu
deresini, demiryolu köprüsünün karşısını ve Kartal Yuvası kayalıklar-
ından garın bulunduğu bölgeye kadar olan yerleri ele geçirecek. Al-
bay Barkovski'nin kolu ise, Yukarı Sarıkamış'ta kuzeydeki uzun koru-
luklar ve Kartal Yuvası'nın ilerisinden kuzey-doğudaki 3. tepeye ka-
dar Bardız geçidinden yaklaşık 2 verst mesafedeki Bardız yolunu işgal
edecek. Bunların haricinde, Albay Maslennikov'un Türkistan kolun-
dan 3 tabur da Malakan yaylasından gelecek.

Maslennikov'un kolu, Türklerin hücum etmeleri durumunda ge-
çidi doğrudan işgal etmeleri için 2 top, 2 piyade taburu ve 3. Kazak
Zaporojski alayından 50 asker Bardız geçidinde bırakılıp, 21 Aralık'ta
öğle vakti General Baratov'un kollarının Çatak'taki hareketiyle eş za-
manlı olarak doğu istikametinde taarruza geçecek, Türkistan taburu-
nun Malakan yaylasından öğlenleyin Bardız geçidine varmaların aka-
binde onlara biraz dinlenme ve kendilerini toparlama fırsatı verilip,
bu taburla birlikte taarruza geçilecek.

Albay Barkovski'nin kolu, derenin güney kıyısına ilerleyip düşmanı derenin arkasından kuzeye doğru püskürtmek ve sol koldaki başarıyı ilerletmek için General Baratov'un koluyla irtibat sağlayarak ve Maslennikov'un koluyla icra edilecek hareketlerde mutabık kalarak, Tumağöl silsilesinin güneyini işgal eden düşmana karşı topluca taarruza geçecek. Ayrıca özel görev olarak, düşman birliklerinin toplandığı Yağbasan'ın tahrip edilmesi de zorunlu bir hal almıştır. Garda ve köprüde sığınaklar oluşturulacak, komutanlığı, düşmana karşı girişilen bütün taarruzları makaslama ateşleriyle desteklemek için batarya savaş alanında gruplandırılacak. Müfreze karargâhı eski yerinde kalacak. Sabah saat 8 itibariyle düşmanın konumu ve kendi kuvvetlerinin durumu hakkında kolların komutanları tarafından bilgi verilecek.”

Topçuların gruplara ayrıştırılması görevi, yeni atanan müfreze topçu komutanı, 38. Topçu tümen komutanı Tuğgeneral Andruski'ye verildi.

21 Aralık

Sabahleyin Tiflis'e, General Mişlayevski'ye aşağıdaki telgraf gönderildi:

“Zat-ı Şahanelerinizin Sarıkamış dolaylarındaki harekâta dair şahsi emirleri alınmış olup, Plastonların ve müfrezedeki diğer birliklerin, kendilerine verilen görevleri yerine getirmekte üstün kahramanlık gösterdiklerini, doğrudan tarafınıza bildirmekten memnuniyet duyuyorum.

Toplamda en az 5 tümen olan 9. ve 10. Türk Kolordularının geç gündüz, sisli havalarda günlerce süren atakları müfrezenin karşı ataklarıyla püskürtülmüştür. Muazzam bir çaba ve kayıplar pahasına 20 Aralık akşamı Bardız geçidi savaşıyla elde edilmiş ve Türkler Turnagöl dağlarında orman kenarlarına püskürtülmüştür. Türklere, bütün alayların imhasına varıncaya dek muazzam kayıplar verdirilmiştir. Bu da Kars garnizonundaki kuvvetlerin bizimle irtibata geçmesine ve Kars'la yeniden haberleşmemize olanak sağlamıştır. Bu durum esirlerin ve Enver Paşa'nın ifadesine göre bahsi geçen 2 Kolordunun da tam

bir hezimete uğratılması için elverişli bir ortam sağlamıştır. Tarafımızca 57 karargâh, 3'ü alay komutanı olmak üzere bölük subayları, 3000'e yakın alt rütbeli asker, 6 top ve 3 makineli tüfek ele geçirilmiştir.

Müfreze karargâh komutanlığına karşı en zor anlarda bilgisiyle, tecrübesiyle, enerji ve kararlılığıyla hizmet veren Kurmay Yüzbaşı Karaulov'un tarafıma göstermiş olduğu destekleri belirtmeyi de ahlaki bir görev olarak borç bilirim. Sarıkamış cephesinde tüm rütbelerin büyük kahramanlarına bir kez daha şahitlik ederim. 21 Aralık itibariyle Sarıkamış'taki harekâtın tüm idaresini üzerime aldığımı bildiririm. General Berhman/ General Prjevalski tarafından tamamlanmıştır)

Türkistan alayı, gelmedi ve Bardız geçidinin 5 verst kuzeybatısındaki Malakan yaylasında kaldı. Yağbasan'dan Kızılçubuk deresine paralel Bardız yolunu kesip, mevzii işgal etti. Sabahleyin savaş başlayınca dek düşmanın mevzilerinin belirlenmesi için bütün cephelerdeki piyadelere keşifte bulunmaları emri verildi.

Barataev'in kolu Ali Sofu- Novo Selim şosesi ile ilgili olarak Kars ile irtibat kurduktan sonra gündüz saat 2'de Elgeçmez'i işgal etti. Bunun yanı sıra, şiddetli sis Baratov'un taarruza geçmesini ve harekâtı genişletmesini engelledi. Bu yüzden General Prjevalski'nin harekât müfrezesinin bulunduğu bölgede General Berhman'm talimatına istinaden taarruza geçilmedi. Başta Albay Maslennikov'un birlikleri olmak üzere askerler düşmanla karşılıklı çatışmada bulunarak, oldukları yerde kaldılar. Akşamleyin, müfrezedeki bütün birlikler kendi mevzilerindeydiler.

Akşam, General Berhman'ın emri üzerine, General Yudenic'e takviye olarak Derbentskiy alayının 1,5 taburu Soğanlık'a gönderildi. Albay Barkovski'nin kollarından 1 tabur da sağ kanadın genel takviyesine gönderildi. Yukarı Sarıkamış'tan 1,5 avcı taburu ve 1 demiryolu bölüğü alındı ve merkez mevzilerine takviye için Kubinski kışlasına gönderildi. Karanlığın çökmesiyle birlikte, Türkler binalara ve birkaç

ağırlık arabasına önemsiz düzeyde hasar vererek köy mermi savurdular.

General Prjevalski'nin müfrezesinde ileri hareketler için gruplandırılmalar yapıldı. Albay Barkovski'nin kolundan Gar mıntıkası grubu oluşturuldu. Bu gruba demiryolu köprüsünden gara kadar olan mıntıkayı korumaları için pasif görev verildi.

22 Aralık

Sabah, bizim sol kanattaki topçular piyade atakları için hazırlıklara başladı. 82 numaralı emirler görevlendirilen ve 17. Türkistan alayının 2 taburu Albay Maslennikov'un koluna, Bardız geçidine ulaştı. Bu kola, yine 82 numaralı emirle, Türklerin sağ kolunun kuşatılması için Maslennikov'un taarruzuna yardımcı olma görevi verildi. Çaplığın müfrezesinin sahra topçuları Bardız'dan geçemedikleri için Türkistan Alayı şafak vakti iki dağ topunun da gönderildiği Malakan yaylasına gitti.

Sabah saat 9.30'da, General Baratov'un grubunun taarruza geçtiği ve grubun Salut-Çatak hattına gönderildiği haberi alındı. General Prjevalski'nin gar bölgesi haricindeki bütün gruplarına, kesin hücumla geçmeleri emredildi.

Albay Barkovski'nin koluna taarruzlarını Yağbasan cephesine yönlendirmesi; Maslennikov'un koluna ise büyük Turnagöl ormanlarını ele geçirmek için kesin hücumla ilerlemeleri emredildi.

Albay Barkovski vazifesini yerine getirmek adına, bir bölümünü topçu tepesinde mukavemet noktasında bırakmak suretiyle, kendi kuvvetlerini öne çekti. Kuvvetlerini yığarak Asboğa gölüne sürdü ve alacakaranlıkta Yağbasan'ın karşı tarafına çıktı fakat bombardıman yapılamadı. Akşam Albay Barkovski, Baratov'un Çatak'tan harekete geçen koluyla irtibata geçti. Yağbasan alınamadı.

Büyük darbe Albay Maslennikov'un kolu (Nagorski ve Popov'un grupları) tarafından indirildi. Başarıya ulaşmak için Plastonlar ve Der-

bentski'ler adeta yarıştılar. Taarruzun en zor bölümü bizim topçu birliklerimizin desteğiyle saat 12'de verildi ve büyük ormanın kenarları için savaş başladı. Bunun akabinde, Türklerin Turnagöl boyunca geri çekildikleri görüldü. Türk bataryası, bizim kuvvetlerimiz tarafından sessizliğe gömülerek ele geçirildiler. Türklerin bir kısmı kaçtı, geride kalanlar ise teslim oldu. 22 Aralık itibariyle 9. Kolordu komutanlığı, 17.28. ve 29. bölüğün komutanları, 143 karargâh, bölük subayları ve 1215 civarında alt rütbeli bize ganimet kaldı. Bunların haricinde toplar, makineli tüfekler, mermiler, erzaklar ve çeşitli askeri teçhizatlar ele geçirildi. Esirler oybirliğiyle General Berhman'm emrine sevk edildi. Subaylara ait eşyalar ve atlar ise özel bir emir çıkıncaya kadar, Kubinski alayındaki subaylara ait konaklardan birinde toplandı.

23 Aralık

Sabah hava koşulları elverişli hale geldi. Geçen gece birliklerden gönderilen keşif kolları, Turnagöl'deki ormanların Türklerden tamamen arındırıldığını belirtti.

Saat 9'da, Türklerin Yağbasan-Salut-Verişan boyunca takip edilmeleri için, Plastonları kendi mıntıklarında bırakmak suretiyle, General Baratov'un komutasında birleştirilen 80. piyade alayı ve topçularıyla birlikte Albay Barkovski'nin ileri hücumuyla ilgili Kolordu Komutanlığından talimat alındı.

Sabah saat 10'da, esir alınan Türk subaylara ait askeri teçhizatlar ve atlar, General Prjevalski'nin haberi olmadan 1. Kolordu komutanlığına getirildi.

Silahların, teçhizatların, ölü ve yaralıların toplatılması için, 1. Kolordu Komutanlığının emri üzerine müfrezedekilere görev verildi. Savaş alanında Ermeni askerler, ortalıkta dolaşanlar ve ölülerin üzerindeki eşyaları çalan çok sayıda kişi tutuklandı.

Bütün gün sakin geçti. General Baratov'un kolunda düzenlenen taarruzda top sesleri duyuldu. Gün içinde Turnagöl ormanlarının Türklerden kesin olarak arındırıldığını ve Türklerin kuzey-batı ve batı

istikametine püskürtüldükleri açıklandı. Böylece bizim ileri karakol mevzilerimizin önünde düşman kalmadı.

Akşamleyin, Derbentskiy 'lerden yarım tabur General Yudenic'in gruplarına takviye olarak Soğanlık istasyonuna gönderildi. Yine General Yudenic'in gruplarının karşısına Türk obüsleri çıktığı için akşam saat 8'de ise obüs bataryası 4 topla birlikte Sarıkamış'tan Abulbart'a harekete geçti.

Akşam saat 11 civarında müfreze karargâhına Ermeni müteahhit geldi ve yazın güzel yolların olduğu Surihaç ve Eznos'taki Türk hücumlarından dolayı müfrezenin tehlike altında olabileceğini beyan etti. Eznos'taki yollar gözetim altında olduğu için bu beyanata önem verilmedi ve müteahhit, kendi beyanatına göre tehlike altında olan kolordu müfrezesine gönderildi, çünkü ormandan bir patika doğru-
dan 1. kolordu komutanının konağına çıkıyordu.

Geceleyin kolordu karargâhından karakollardan bütün Plaston tugayının değiştirilmesi ve onların her ihtimale karşı ihtiyat olarak muhafaza edilmesi hakkında emir geldi. Değişim emri gece saat 1.20'de verilmişti, fakat gece değişimlerinin çok sıkıntılı olmasından dolayı, sabaha kadar bütün birliklerin değişimi mümkün olmamıştı. Plaston birliklerinin hizmetine verilen sağ kol, 2 Karma Türkistan bölüğü ile birlikte, Kubinski alayının 13. bölüğüne teslim edildi.

24 Aralık

24 Aralık'tan itibaren Soğanlık'taki bütün askeri kuvvetlerin genel kumandasını General Yudenic üstlendi, ileride de herkes ondan emir aldı. İleri karakol mevzilerinde görevli olan askerlerin genel idaresi Albay Voloşin-Petriçenko'ya bırakıldı.

Gün içerisinde müfrezedeki gruplandırılmalar değiştirildi, askeri kıtalar yeniden organize edildi ve bu sayede savunma bölgeleri de değişti:

1- Sağ Kol: Savaş Tepesi, Topçu tepesi ve köprüye 2,5 tabur Derbentskiy alayı, Albay Prens Nijeradze'nin 16 Kazak Alayı.

2- Gar bölgesi: Türkistan bölükleri ve hudut muhafızları- 1 Tabur ve Yarbay Bahmatov'un Kazak Alayı.

3- Sol Kol: Yukarı Sarıkamış-Turnagöl-Bardız geçidi- 92 Numaralı emirde belirtilmiştir.

4- İhtiyat: 15. Türkistan Alayı (1,5 Tabur), 3 tabur Plaston Tugayı, toplan 4,5 tabur

2. ve 5. Plaston taburu 5. Kafkas dağ bataryasının 2 topu, General Yudenic'e, Soğanlık istasyonuna gönderildi.

6- Topçular: Tuğgeneral Andruski'nin genel komutası altında birleştirildiler.

Akşamleyin Eznos yolu gözetim altına alındı ve nöbetçi birliklerden korumalar yerleştirildi.

Muhafaza Hattı: Aspugin deresinden, Savaş tepesine, Topçu tepesi, Turnagöl zirvesi, Bardız geçidi

Karakollar: 1- Hüseyin Ağayurt 2-Eznos Yolu 3-Karakurt Şosesi

Akşamleyin, 17. Türkistan alayının, yayla bölümünü bırakmak suretiyle, Malakan yaylasından Eşek meydanına gittikleri haberi alındı. 23 ve 24 Aralık için garnizondaki iki taburun Bardız geçidinde olması emredildi.

Erkan-ı Harbiye Reisi Yüzbaşı Karaulov

Sonuç olarak: I. Dünya Savaşı'nın tarihi Türkiye, Azerbaycan, Ermenistan ilişkilerinin belgelere dayanan geçmişini objektif şekilde öğrenmek ve dünyaya da bunu bildirmek için Sarıkamış örneğinde olduğu gibi Kafkas cephesinde, Anadolu'da, Azerbaycan'da ve elbette İran'da (Güney Azerbaycan) o tarihlerde olanları karşılaştırmak şeklinde bir analizle, tartışmalara da bir son getirebilir. Politikayı devre dışı bırakarak belgelerle betimleme ve yorumlama yoluna gitmek gelecekte birlik ve beraberlik içinde yaşamaya ve barış yoluna zemin hazırlayacak ve politik- stratejik problemleri çözmeye yardımcı olacaktır.

Kaynakça

- Rusya Devlet Savaş Tarihi Arşivi (RDSTA), (Fond 2100, Liste 1, Dosya 754, Yapraklar 5 arkası, 8-13 Arkası, 15-23), Moskova, 2006.
- Perinçek, Mehmet. **Yüz Belgede Ermeni Meselesi**, Doğan Kitap, 2. Baskı, İstanbul, 2007.
- Veli, Kamil. **Büyük Felaket- Ermeni Yalanları ve Hakikatin Özü (Araştırma ve Belgeler)**, İAÜ Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2012.
- Önal, Sami. **Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920) Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2006.
- Köprülü İlden, Şerif. **Sarıkamış / Birinci Dünya Savaşı Başlangıcında 3. Ordu**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1998.
- Ovannes Kaçaznuni, **Taşnak Partisinin Yapacağı Bir Şey Yok- 1923 Parti Konferansı'na Rapor**, Kaynak Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2005.